

Maria Ulicka (maria.ulicka@student.pk.edu.pl)

 <https://orcid.org/0009-0003-9719-7195>

Studentka, Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, Wydział Architektury

Elżbieta Waszczyszyn (elzbieta.waszczyszyn@pk.edu.pl)

 <https://orcid.org/0000-0001-7380-215X>

Joanna Białkiewicz (joanna.bialkiewicz@pk.edu.pl)

 <https://orcid.org/0000-0002-8827-9397>

Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, Wydział Architektury

Monasteria historica – conservatio et adaptatio – problem ochrony i adaptacji zespołów zabytkowej architektury klasztornej w Polsce. Analiza wybranych przykładów

*Monasteria historica – conservatio et adaptatio –
the problem of protection and adaptation of
historic monastery architecture ensembles in
Poland. Analysis of selected examples*

Streszczenie

Przedmiotem opracowania jest problem obecnego stanu zachowania zabytków architektury klasztornej w Polsce. Celem pracy jest określenie działań służących ochronie i ekspozycji tych obiektów. Podstawą badań są kwerenda archiwalna, badania terenowe *in situ* oraz analiza stanu badań na podstawie dostępnej literatury. Wyniki badań stanowią podstawę do wypracowania konsekwentnych strategii konserwatorskich oraz ustalenia korelacji między zabytkami klasztornymi a współczesnym społeczeństwem.

Słowa kluczowe: *monasteria*, polskie zespoły klasztorne, architektura, ochrona dziedzictwa, zabytki

Abstract

The subject of this study is the issue of monastic architectural monuments in Poland and their current state of preservation. Its aim is to define acts for the protection and exhibition of these sites. It is based on archival research, field studies, and bibliographic analysis. The research results may serve as a basis for developing consistent conservation strategies and establishing correlations between monastic architectural monuments and contemporary society.

Keywords: monasteries, Polish monastic complexes, architecture, heritage protection, monuments

1. WPROWADZENIE

Zespoły architektury klasztornej są nieodłącznym elementem krajobrazu zarówno Europy, jak i Polski. Niestety ze względu na liczne pożogi wojenne i niewojenne, a także brak odpowiedniej ochrony, wiele z wartościowych zabytków popadło w ruinę i utraciło swoją pierwotną funkcję. Dodatkowo przy braku kompletnej dokumentacji zachowanie wartościowych zabytków architektury klasztornej w pierwotnym stanie często jest wyzwaniem dla współczesnych konserwatorów i architektów. Nowym początkiem dla zabytków architektury klasztornej, które utraciły bezpowrotnie pierwotne przeznaczenie, może być ich adaptacja do nowej, wpisującej się w ich strukturę funkcji.

W Polsce pierwsze zespoły architektury klasztornej zaczęły powstawać w X w. Był to okres, gdy bardzo dynamicznie zaczęły rozwijać się zakony w Europie, zwłaszcza cysterskie. Zakony te miały istotny wpływ na kształtowanie oblicza kulturowego. Były jednym z ważniejszych ogniw łączących Polskę z resztą Europy. Oprócz opactw cysterskich innymi popularnymi zakonami na ziemiach polskich byli między innymi benedyktyni, krzyżacy, joannici, a później dominikanie, franciszkanie. Fundatorami zespołów klasztornych byli książęta, możnowładcy oraz duchowni. Zakony odgrywały ważną rolę w kształtowaniu rozwoju kulturowego, społecznego i gospodarczego kraju. Przez wiele lat były to miejsca nie tylko modlitwy i kontemplacji, ale również wytwarzania produktów rolnych oraz ośrodki edukacyjne i opiekuńcze. Zespoły architektury klasztornej stanowiły istotny element krajobrazu kulturowego. Niektóre z zachowanych zespołów klasztornych są ważnymi miejscami pielgrzymkowymi oraz cennymi arcydziełami architektury, wchodzącymi w skład polskiego dziedzictwa kulturowego.

Określenie stanu zachowania do czasów współczesnych historycznej architektury klasztornej w Polsce w kontekście ochrony zabytków jest ważnym i złożonym problemem badawczym. Ze względu na rozległość tematu i uwzględnienie obiektów z terenu całej Polski w pracy, prezentowane opracowanie stanowi wynik jedynie pierwszego etapu badań, które będą kontynuowane. Poruszony został problem ochrony zespołów architektury klasztornej zachowanych w stanie ruiny, których pierwotna funkcja sakralna wygasła – wśród nich zaprezentowane zostały przykłady obiektów, które zostały współcześnie przekształcone na obiekty kubaturowe i zaadaptowane do nowej funkcji, oraz obiekty, które pozostały w formie trwałej

ruiny. Praca porusza także przypadki, gdzie klasztor zachowuje pierwotną sakralną funkcję, ale częściowo zostaje zaadaptowany do funkcji świeckich.

Określenie nowej funkcji obiektu sakralnego, jakim jest klasztor, to niezwykle trudne zadanie, gdyż – jak podkreśla Robert Bereżkowski (2014) – to właśnie funkcja jest elementem kształtującym całą architekturę. Przy wybieraniu nowej funkcji określonego zabytku klasztornego można kierować się wyznaczoną przez Witruwiusza triadą wartości architektonicznych – *utilitas, firmitas, venustas* (użyteczność, trwałość, piękno) – ponieważ funkcja stanowi jedną z nadrzędnych ról w znaczeniu architektury i nadanie jej obiektowi historycznemu powinno nastąpić dopiero po pełnym jego rozpoznaniu, w skład którego wchodzi wartościowanie jego elementów zabytkowych (Długosz, 2019). Brak ściśle określonej funkcji jest problemem większości obiektów zabytkowych. Dotyczy on także dekoracji, formy, części lub całości konstrukcji czy idei – dzieje się tak, gdy pierwotna funkcja zanika, a potem zostaje zastąpiona nową lub zabytek zostaje zostawiony w niekontrolowanym stanie. Inspiracjami do ustalenia nowej funkcji przy adaptacji zespołów architektury klasztornej są między innymi charakter działalności zakonników, którzy w danym klasztorze stacjonowali, a także potrzeby społeczeństwa.

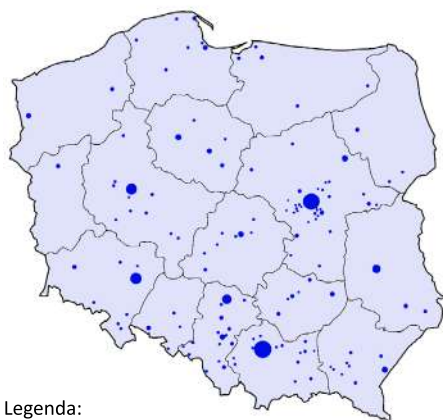
Od X w. do czasów współczesnych powstało na polskich ziemiach ponad 12 tysięcy klasztorów i zgromadzeń zakonnych, których część nie zachowała się do dziś. Zachowane zabytkowe zespoły architektury klasztornej stanowią materialne dziedzictwo kulturowe ważne dla ogółu społeczeństwa. Mowa tu o zespołach klasztornych, które utrzymały swój pierwotny sposób użytkowania, oraz takich, które go utraciły. Te ostatnie powinny zostać zaadaptowane do nowych funkcji wpisujących się w ich historyczną strukturę. Często przy przekształcaniach wewnątrz, zmianie elementów konstrukcyjno-budowlanych czy modyfikacji funkcjonalnej strefy komunikacyjnej utrzymanie autentyzmu jest niezwykle trudne, ale konieczne. Jednocześnie przy zmianie funkcji w zabytkowym obiekcie powinno się zadbać o zachowanie zarówno materialnych, jak i niematerialnych wartości tego zabytku, chronić jego elementy zabytkowe, historyczną strukturę architektoniczno-budowlaną i równocześnie pamiętać o jego często skomplikowanej historii, która kształtuje świadomość i tożsamość społeczną. Ochrona zabytkowych zespołów klasztornych jest wyzwaniem dla współczesnych konserwatorów i architektów. W szczególności problem ten dotyczy zespołów klasztornych zachowanych w stanie ruiny, które utraciły pierwotną funkcję. Stworzenie strategii konserwatorskich w odniesieniu do tego typu zabytków musi być zgodne z obowiązującymi doktrynami konserwatorskimi (Molski, 2014), dlatego istotne jest odpowiednie wartościowanie zabytkowych zespołów architektury klasztornej.

Adaptacja obiektu klasztornego do nowej funkcji czy modernizacja zabytku może doprowadzić do problemów architektoniczno-konstrukcyjnych, dlatego konieczne są w tych działaniach skrupulatne przeprowadzenie badań historyczno-architektonicznych (w tym archeologicznych) oraz przeprowadzenie prawidłowego wartościowania elementów zabytkowych objętych opracowaniem architektury klasztornej, w celu określenia wniosków konserwatorskich i wytycznych do projektu konserwatorskiego (np. do projektu restauracji, rewitalizacji czy renowacji) (Fuglewicz, 2013; Adamska, 2013).

2. STAN ZACHOWANIA ZESPOŁÓW ARCHITEKTURY KLASZTORNEJ W POLSCE. WYBRANE PRZYKŁADY

W pracy zostały opisane badania przeprowadzone w okresie od 1 marca do 31 sierpnia 2025 r., przedstawiające stan zachowania zespołów w Polsce na wybranych reprezentatywnych przykładach. Jest to pierwszy etap badań zespołów architektury klasztornej w kontekście ochrony zabytków, które będą kontynuowane w latach 2025–2026. Wyniki przeprowadzonych badań mają na celu określenie stanu zachowania zabytkowej tkanki architektonicznej zespołów klasztornych oraz stworzenie strategii konserwatorskich, na podstawie których powinny być podejmowane dalsze działania w celu ochrony zabytków architektury klasztornej w Polsce.

Badania dotyczące stanu zachowania zabytków architektury klasztornej i ich adaptacji w kościele katolickim w Polsce oparte są na analizie przeprowadzonej kwerendy archiwalnej, badaniach terenowych (*in situ*) oraz określonym dotychczas stanie badań w podejmowanej tematyce, m.in. na podstawie dostępnej bibliografii, zasobów archiwów diecezjalnych, a także dostępnych źródeł internetowych, np. aplikacji *Atlas klasztorów w Polsce X–XXI w.* opracowanej przez Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce KUL (Gapski, 2017). Według przeprowadzonej analizy **widoczny jest znaczny spadek liczby czynnych klasztorów**

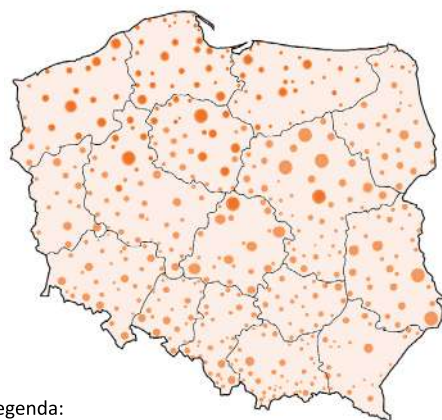

Legenda:

- od 1 do 5 obiektów
- od 6 do 10 obiektów
- od 11 do 20+ obiektów

II. 1. Rozmieszczenie na terenie Polski klasztorów czynnych (329), stan na sierpień 2025.

Oprac. M. Ulicka na podst. danych z diecezji polskich i *Atlasu klasztorów w Polsce X–XXI w.* (Gapski, 2017)

Legenda:

- od 1 do 5 obiektów
- od 6 do 10 obiektów
- od 11 do 20+ obiektów

II. 2. Rozmieszczenie na terenie Polski klasztorów opuszczonych (ok. 12 tys.), stan na sierpień 2025. Oprac. M. Ulicka na podst. danych z diecezji polskich i *Atlasu klasztorów w Polsce X–XXI w.* (Gapski, 2017).

Il. 3. Rozmieszczenie na terenie Polski klasztorów adaptowanych do nowej funkcji lub częściowo adaptowanych (min. 40), stan na sierpień 2025. Oprac. M. Ulicka na podst. danych z diecezji polskich i *Atlasu klasztorów w Polsce X–XXI w.* (Gapski, 2017).

w Polsce. Obecnie istnieje 329 zakonów i zgromadzeń zakonnych funkcjonujących, w tym 123 męskie i 206 żeńskich, a także około 12 tys. klasztorów opuszczonych.

Ochrona architektury klasztornej powinna zostać oparta na szczegółowych badaniach nad: stanem i liczebnością klasztorów czynnych, opuszczonych i zaadaptowanych do nowych funkcji; problemem zmniejszającej się liczby powołań zakonnych; problemem zwiększającej się liczby opuszczonych obiektów klasztornych; problemem braku odpowiedniego zarządcy zabytków architektury klasztornej (np. w przypadku przejęcia obiektu przez gminę lub prywatnego inwestora, którzy nie mają więcej funduszy lub chęci do utrzymania zespołu klasztornego w kontrolowanym stanie); problemem adaptacji do nowej funkcji zabytków architektury klasztornej; problemem braku środków na utrzymanie zabytków architektury klasztornej; problemem zastosowania nowoczesnych technik budowlanych w zabytkach architektury klasztornej; problemem odbioru społecznego zabytków architektury klasztornej i ewentualnie ich nowej funkcji. Następnie kluczowe jest ustalenie strategii działań konserwatorskich – podstawy działań, czyli obowiązujących teorii konserwatorskich powstałych w ramach Karty ateńskiej, Karty weneckiej, Dokumentu z Nara o autentyczności, Karty krakowskiej, Deklaracji w sprawie zachowania *genius loci* itd., a także działań w praktyce, które przyczynią się do ochrony substancji zabytkowej (Filipowicz, 2010; Szmygin, 2015a). Aby ochronić zabytek architektury klasztornej, niezbędne jest podjęcie różnych strategii konserwatorskich uzależnionych od stanu jego zachowania, działań mających na celu:

- najprostsze konieczne zabezpieczenia, pozbawione większych ingerencji w stosunku do prawidłowo zachowanego zespołu klasztornego (renowacja/remont);
- zachowanie zabytku w stanie tzw. kontrolowanej trwałej ruiny;
- ochronę historycznej ruiny oraz połączenie jej z formą współczesną;
- rekonstrukcję lub odbudowę historycznej ruiny do obiektu kubaturowego.

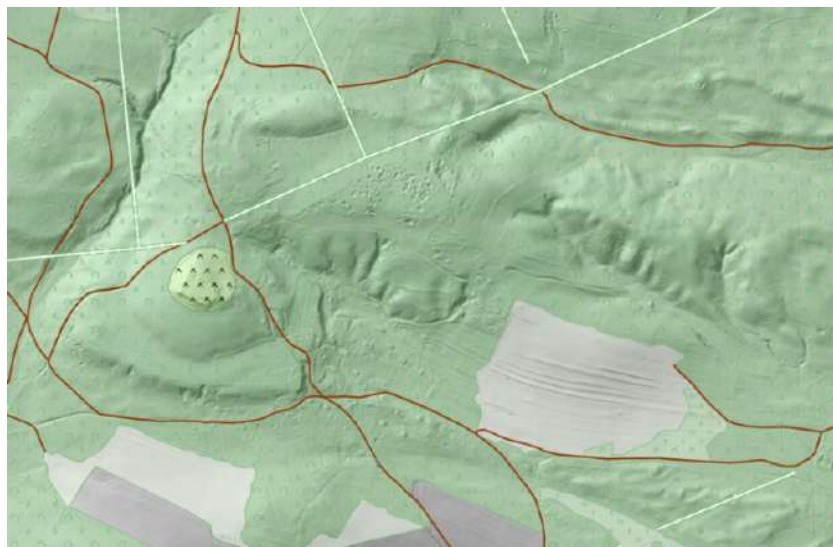
Przedstawione w artykule dziewięć najbardziej reprezentatywnych przykładów z czterdziestu przeanalizowanych w pracy badawczej obiektów klasztornych obrazuje różny stan zachowania (sierpień 2025). Część z nich jest w stanie trwałej ruiny, większość została adaptowana do nowych, współczesnych funkcji bądź została częściowo zrekonstruowana i przywrócona do obiektu kubaturowego. Istnieją również takie zespoły, które są w stanie postępującej ruiny, pomimo że można temu zapobiec, wykorzystując działania, takie jak restauracja, rewitalizacja, renowacja, ewentualnie rekonstrukcja, które mają na celu przywrócenie wartości zabytku, w szczególności jego walorów użytkowych oraz wyeksponowanie jego elementów zabytkowych. Bardzo istotnym problemem jest również przystosowanie zabytkowego obiektu do pełnienia nowej funkcji (np. klasztor Cystersów w Cedyni) bądź utrzymanie lub przywrócenie pierwotnego sposobu użytkowania (np. klasztor Benedyktynów w Staniątkach). Otwiera to wiele możliwości działań, które mają na celu ochronę zabytku architektury klasztornej w Polsce (Szmygin, 2015a).

Zespoły klasztorne przeważnie składały się z co najmniej kilku okazałych rozmiarów budynków (np. kościół, refektarz, wirydarz, kapituła itp.). Do dziś część z nich zachowała pierwotną funkcję (np. opactwo Cystersów w Krzeszowie, klasztor Benedyktynów w Staniątkach), a część zaadaptowano do nowych funkcji (np. klasztor Reformatów w Lublinie, klasztor Cystersów w Cedyni, klasztor Karmelitów Bosych w Starym Zagórzu). Wśród tych ostatnich zespoły architektury klasztornej, będące w stanie ruiny, często uzupełniane są współczesną tkanką architektoniczną, tworząc obiekty kubaturowe użytkowane w inny niż pierwotny sposób (np. Pokamedulski Klasztor w Wigrach, będący w części hotelem). Możliwy jest także powrót do pierwotnej funkcji, jednakże ze względu na brak odpowiedniego zarządcy zabytku architektury klasztornej czy też zmniejszającej się liczby powołań zakonnych władze będące w posiadaniu owego obiektu rzadko decydują się na takie rozwiązanie. Na zachodzie Europy i na Bliskim Wschodzie często stosuje się rewitalizację w celu ochrony zabytku architektury klasztornej. Obiekty takie często zostają przystosowane do nowych funkcji, np. sportowych czy mieszkalnych, co jest powszechnym rozwiązaniem, które można by częściej wprowadzać w Polsce. Najpopularniejszymi funkcjami, do jakich zostają adaptowane zespoły architektury klasztornej w Polsce, są: muzealna, hotelarska, gastronomiczna, dydaktyczna czy też sakralna, np. parafie, plebanie, seminaria duchowne. Najgorszym scenariuszem dla zabytku architektury klasztornej jest pozostawienie go bez „opieki” w stanie rozpadającej się ruiny, jednakże adaptacje dawnych klasztorów czy ich części na np. kluby nocne są niestosowne w naszym społeczeństwie, równocześnie w innych częściach świata (np. na Bliskim Wschodzie) takie przetworzenia często się zdarzają.

2.1. WYBRANE PRZYKŁADY ZABYTKOWYCH ZESPOŁÓW KLASZTORNYCH ZACHOWANYCH DO DZISIAJ W STANIE RUINY

2.1.1. KLASZTORY OPUSZCZONE I NIEUŻYTKOWANE, POZOSTAJĄCE W STANIE RUINY

Obiektem mającym na celu zachowanie zabytku w stanie kontrolowanej trwałej ruiny jest klasztor Bazylianów w Monasterzu (woj. podkarpackie) – nieistniejącej już części wsi Werchraty. Wokół klasztoru powstała niewielka wioska zwana Monastyr (Monastyrz, Manastyr) zamieszkała przez ludność ukraińską. Początki klasztoru sięgają drugiej połowy XVII w. Był to mały, dwuskrzydłowy monaster. Murowane były jedynie podpiwniczenia, klasztorne fortyfikacje i budynek kuchni, które zachowały się do dziś w formie ruiny. W XIX w. zakon został zamknięty, a zakonnicy przeniesieni. Prawdopodobnie do rozwiązania zakonu przyczyniła się niegospodarność bazylianów, gdyż nie wykorzystywali potencjału terenów, na których mieszkali, a także rozluźnienie dyscypliny kościelnej na terenach tamtejszej wsi (Ujma, 2018). Miejscowość ta przestała istnieć w lipcu 1947 r., gdy po akcji „Wisła” wysiedlono jej mieszkańców. Niszczący wpływ na zespół klasztorny miały konflikty wojenne i akcje partyzanckie. Z czasem klasztor popadł w zapomnienie, a o jego istnieniu dowodzą tylko fragmenty murów, cmentarz austriacko-niemiecko-rosyjski, pustelnia, krzyże przydrożne oraz kapliczka domkowa przy dawnym wjeździe do wsi (Lorens, 2018).

Il. 4. Nieistniejąca wieś Monasterz oraz wzgórze Monastyr, na którego szczycie znajdował się klasztor (oznaczony szczyt wzgórza). Od strony południowej skarpa została wzmocniona sztucznie. Drobne ślady i zagłębienia na południowy wschód od wzgórza to teren dawnej wsi Monasterz (Geoportal, 2025)

Il. 5. Kapliczka przydrożna przy wjeździe do nieistniejącej wsi Monasterz, 2012 (Skłsk, 2012)

Il. 6. Klasztor Bazylianów w Monasterzu (przy wsi Werchrata, woj. podkarpackie) – murowane podpiwniczenia dawnego klasztoru, 2015. Fot. P. Sokalski

Jednym z licznych obiektów, który został jedynie zabezpieczony przed dalszym niszczeniem, jest Klasztor Franciszkanów w Obornikach (woj. wielkopolskie). Klasztor prawdopodobnie został zbudowany z drewna już w XIII w. Natomiast w wieku XVIII wzniesiono z cegły zarówno nowe skrzydło, jak i kościół. Jedynie skrzydło zachowało się do dziś (kościół został zniszczony kilkanaście lat po jego budowie). Budynek z XVIII w. został wymurowany z użyciem kamienia polnego, otynkowany oraz wzniesiony na rzucie prostokąta, kryty był niegdyś dwuspadowym dachem, obecnie w wyniku pożaru jest pozbawiony więźby dachowej. Na początku XIX w. nastąpiła kasata zakonu, a następnie obiekt trafił pod opiekę gminy ewangelickiej. Następnie po opuszczeniu klasztoru przez ewangelistów budynek pełnił wiele funkcji świeckich (mieszkania komunalne, schron, magazyn). Niestety takie przetworzenia również mają

Il. 7. Klasztor Franciszkanów w Obornikach – widok od południowego wschodu, 2025. Oprac. M. Ulicka

Il. 8. Klasztor Franciszkanów w Obornikach – elewacja południowa, 2010 (Łuczak, 2014)

miejsce. Stan obiektu pogarszał się i jedynymi pozostałościami obecnie są ceglane mury, wśród których rośnie dzika roślinność. Ze względu na wysokie koszty odbudowy gmina pozostawiła obiekt w formie trwałej ruiny, jedynie zabezpieczając go przed dalszym niszczeniem.

Zabytkiem klasztornym, który podobnie jak obornicki i monasterski konwent zalicza się do trwałej ruiny, są ruiny klasztoru Augustianów na Wzgórzu Maryjnym w polickiej Jasienicy. Klasztor został założony w XIV w. W skład zespołu klasztorowego wchodził również kościół pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła, który funkcjonuje do dziś jako kościół parafialny. Augustianie w czasie swojego stacjonowania prowadzili rozwiniętą i intensywną działalność gospodarczą. Klasztor uległ kasacji w pierwszej połowie XVI w. z powodu wprowadzenia reformacji na terenach obejmujących klasztor. Następnie przez lata obiekt pełnił funkcje świeckie. W latach 60. XX w. górne kondygnacje konwentu zostały rozebrane, a parterowe mury pozostawiono w formie trwałej ruiny. Przy klasztorze pozostały jedynie mury obwodowe do wysokości pierwszego piętra oraz piwnice. Obecnie trwają prace renowacyjne ruin, po zakończeniu których władze chcą odbudować zabytek i adaptować na przestrzeń publiczną.

Wiele zespołów architektury klasztornej zachowanych w stanie ruiny jest odnawianych albo obejmowanych ochroną przed dalszym niszczeniem. Pomimo tych działań dalej niemało obiektów wygląda bardziej jak „ogród botaniczny” (tj. ruiny klasztoru zakonnic św. Marii Magdaleny w Nowogrodźcu) niż kontrolowana trwała ruina. Obecnie jest coraz mniej zabytkowych nieruchomości, które mogłyby być użytkowane w nowej funkcji bez ingerencji adaptacyjnych, dlatego zauważono (Molski, 2009), że coraz częściej obiekty, których nie opłaca się adaptować ze względu m.in. na fundusze i ilość pracy, jaką trzeba włożyć w przekształcenie przestrzeni zarówno wewnątrz, jak i w otoczeniu budynku, zostają uznane jako pomnik historii bądź są pod opieką konserwatora jako kontrolowana trwała ruina.

2.1.2. KLASZTORY UŻYTKOWANE, ZAADAPTOWANE DO NOWEJ FUNKCJI

Podobne zjawisko jak w obornickim klasztorze ma miejsce w klasztorze Karmelitów Bosych w Starym Zagórzu, jednakże oprócz ochrony zabytku zyskał nową funkcję. Historia klasztoru sięga 1700 r. W 30 lat ukończono budowę całego zespołu. Konwent został zbudowany z piaskowca wydobytego nieopodal zagórskiego wzgórza, z kolei gzymsy i sklepienia z cegły. Kompleks obejmował m.in.: kościół, klasztor z wirydarzem, foresterium, budynek bramny, kordegardę, budynki gospodarcze, obelisk, ogród klauzurowy, mury obronne i szpital znajdujący się poza murami. Zespół klasztorny miał pełnić funkcję twierdzy, gdyż mieszkający w nim ascetyczni zakonnicy nie przechowywali tam żadnych skarbów (Bochnak, 1925). Zbudowania klasztorne zostały znacznie zniszczone podczas wojen. Chociaż zakonnikom udało się odrestaurować konwent, prowadzona przez Austrię polityka nie pozwoliła na powrót do jego dawnej świetności. W latach 60. XX w. na polecenie przełożonych zakonnicy opuścili klasztor. Od 2000 r. trwały systematyczne prace mające na celu zabezpieczenie niszczącego zabytku. Oczyszczono mury kościoła i klasztoru oraz uporządkowano teren. Wyremontowano figurę Matki Bożej na obelisku. Częściowo odbudowano dwie zrujnowane baszty kościoła.

Il. 9. Klasztor Karmelitów Bosych w Starym Zagórze – widok od strony wschodniej, 2025. Oprac. M. Ulicka

Il. 10. Klasztor oo. Reformatów w Lublinie, obecnie Browary Lubelskie – widok od głównej bramy wjazdowej, 2025. Oprac. M. Ulicka

W kolejnych latach zabezpieczone zostały trzy elewacje kościoła. Od 2011 r. na nowo rozpoczęto realizację prac konserwatorskich, a ruiny stopniowo odzyskują dawny blask; dodatkowo w budynku foresterium funkcjonuje muzeum.

Klasztor w Lublinie, który został adaptowany do nowej funkcji, to kompleks składający się z dawnego kościoła pw. św. Kazimierza i klasztoru Reformatów (woj. lubelskie). Jest on przykładem ochrony i adaptacji obiektu zabytkowego do nowej funkcji. Najstarsze zabudowania klasztorne pochodzą z XVII w. Zakonnicy na terenie zakonu mieli też liczne tereny zielone, m.in. ogrody, staw, sad, tereny uprawne. W nowoczesnym przyklasztornym browarze warzyli piwo. Klasztor był niezwykle rozwinięty technologicznie, gdyż wyposażył swoją kuchnię w bieżącą wodę za pomocą instalacji wodnej z rur miedzianych. Kilka lat później zakonnicy opuścili klasztor z powodów politycznych. W połowie XIX w. konwent został sprzedany na

aukcji Karolowi Vetterowi, który przerobił go na obiekt przemysłowy i – kontynuując tradycję mnichów – stworzył browar. Podobnie jak reformaci, Vetter także stosował w swoich produkcjach nowe technologie. Obiekt funkcjonował przez lata, a jego forma zmieniała się dopiero w 2001 r. po zatrzymaniu produkcji piwa. Zmieniono funkcję obiektu na administracyjno-biurową i szeroko pojętą kulturalną. Na terenie dawnego zakonu znajdują się hotel, restauracja, pijalnia piwa, kino plenerowe, a na terenach zielonych odbywają się wydarzenia kulturalne i sportowe (Janus, 2023).

Podobnym działaniem w kontekście adaptacji całości obiektu do nowej funkcji jest przebudowa klasztoru Cysterek w Cedyni (woj. zachodniopomorskie), który został ufundowany prawdopodobnie przez margrabiów brandenburskich w XIII w. Zbudowano go w bezpośrednim sąsiedztwie miasta, na wysokiej skarpie pradoliny Odry. Założenie składało się z kościoła i przylegających do niego od południa skrzydeł klasztoru: zachodniego i wschodniego. W centrum pomiędzy skrzydłami funkcjonował trapezoidalny wirydarz. Okres swojej świetności przeżywał od XIV w. W XVI w. w wyniku reformacji wpływowy klasztor przestał istnieć. Końcem XVII w. budynek uległ zniszczeniu (pożar), jednak wkrótce został odbudowany i przekształcony w majątek ziemski. Od XIX w. klasztor pełnił funkcje świeckie. Do czasów współczesnych przetrwało tylko przebudowane skrzydło zachodnie, odtworzone na przełomie XX–XXI w. W elewacji południowej i zachodniej zachowały się oryginalne wąskie okna. Widoczne

Il. 11. Klasztor Cysterek w Cedyni, który pełni obecnie funkcję hotelu i restauracji „Klasztor Cedynia”, 2025. Oprac. M. Ulicka

obecnie są także odnowiony szczyt oraz portale wejściowe (Słomiński, 1997). W budynku funkcjonuje hotel i restauracja „Klasztor Cedynia”.

Przykładem obiektu, który został zrekonstruowany i odbudowany jako obiekt kubaturowy, jest pokamedulski klasztor w Wigrach (woj. podlaskie). Początkowo na wzgórzu wigierskim został wybudowany przez Władysława Jagiełłę dwór myśliwski, w którym przebywali królowie i książęta litewscy. Historia kościoła i klasztoru zaczyna się dopiero w drugiej połowie XVII w., kiedy Jan Kazimierz przekazał te ziemie ojcom kamedułów w nadziei na polepszenie sytuacji w Rzeczypospolitej, gdyż tym czynem miał zyskać przychyłność Pana Boga na odwrócenie klęsk dręczących kraj. Kościół został zbudowany w typie architektury kapucyńskiej, następnie skupiono się na przestrzennym rozplanowaniu eremu (Rotter, 2016). Inspiracje do budowania pustelniczego klasztoru były brane z różnych wzorców architektonicznych, m.in. projektów Tylmana z Garamen – autora przebudowy pałacu Branickich w Białymstoku – który wykorzystywał wielki porządek w elewacjach, przyczyniając się do upowszechniania klasycyzujących form. Zakonnicy w czasie swojego pobytu na wzgórzu wigierskim prowadzili

Il. 12. Widok pokamedulskiego klasztoru w Wigrach z poziomu wieży zegarowej, 2025. Fot. M. Ulicka

Il. 13. Pokamedulski klasztor w Wigrach od strony wschodniej (od ogrodu), 2025. Fot. M. Ulicka

bardzo rozwiniętą gospodarkę, m.in. założyli liczne wsie, w tym późniejsze miasto Suwałki. W ciągu 130 lat swego pobytu w Wigrach dorobili się olbrzymiego majątku, który po trzecim rozbiorze Rzeczypospolitej uległ sekularyzacji, wówczas klasztor popadł w ruinę. W wyniku działań wojennych w XX w. większość zespołu klasztorowego uległa zniszczeniu. Po 1945 r. odbudowano i zrekonstruowano budynki poklasztorne na podstawie zachowanych rysunków, dokumentacji czy projektów innych zakonów pustelniczych w Polsce. Obecnie nadal trwają prace remontowe i rekonstrukcyjne (eremów w dolnej partii tarasów), a przy podziemiach eremów są prowadzone prace archeologiczne. Remont górnych eremów to jedno z największych zrealizowanych w kompleksie klasztorowym przedsięwzięć, dzięki któremu zostały one wykorzystane w charakterze galerii. Kościół służy parafii rzymskokatolickiej, a pozostałe budynki przejęło Ministerstwo Kultury i Sztuki, wprowadzając tam Dom Pracy Twórczej, a także Dom Turysty (Ambrosiewicz, 1998).

2.2. WYBRANE PRZYKŁADY ZABYTKOWYCH ZESPOŁÓW KLASZTORNYCH Z ZACHOWANĄ FUNKCJĄ PIERWOTNĄ

Do czasów współczesnych zachowało się 329 zakonów i zgromadzeń zakonnych. Wiele z nich posiada już nie tylko funkcję sakralną, ale też turystyczną, ponieważ dużo klasztorów otwiera swoje bramy również dla zwiedzających.

Najstarszym i najbardziej znaczącym klasztorem na Śląsku jest opactwo cysterskie w Krzeszowie założone dzięki fundacji książąt piastowskich w XIII w. Wskutek barokowej przebudowy klasztor został przekształcony w ogromny zespół. Opactwo stało się najważniejszym ośrodkiem na Śląsku, a wygląd zewnętrzny to efekt rywalizacji międzywyznaniowej monarchii

Il. 14. Opactwo cysterskie w Krzeszowie, 2025. Oprac. M. Ulicka

habsburskiej prowadzonej na tle plastyczno-architektonicznym (Łużyńska, 2023). W skład zespołu klasztornej wchodzi: kościół klasztorny, do którego przylega od południa klasztor i ogród, cmentarz od północy, kościół bractwa św. Józefa, dom gościnny opactwa oraz budowle pomocnicze. Pomimo barokowej rozbudowy wciąż pozostał czytelny średniowieczny plan założenia. Budynek klasztoru powstał około połowy XV w. i prawdopodobnie pierwotnie był czworoboczną budowlą. Tylko wschodnie skrzydło klasztoru przylega do transeptu kościoła z zachowaną fraternią (miejsce wspólnej pracy mnichów) w przyziemiu. W części południowo-wschodniej, we wnętrzu ryzalitu znajduje się dwukondygnacyjna biblioteka w klasycystycznym stylu. Wśród pozostałych budynków gospodarczych (pomocniczych) na terenie otoczonym murem zachowały się: dom kanclerza, apteka, browar, wozownia i dom oficjalistów. Klasztor na przestrzeni wieków zmagał się z wieloma trudnościami, m.in. wojnami i bitwami, kilkukrotnymi sekularyzacjami oraz kasatami. Punktem kulminacyjnym problematycznej sytuacji klasztoru było wysadzenie budynków zespołu klasztornej w 1873 r., a potem jeszcze pożary w 1884 i 1913 r. W 1930 zdecydowano o odbudowie konwentu, a po roku został on w pełni zrekonstruowany i oddany w ręce benedyktynów. Po II wojnie światowej w budynkach klasztoru został umieszczony żeński konwent benedyktynek z Lwowa, a po 1970 r. tamtejszy zespół klasztorny zaczęli prowadzić cystersi z opactwa w Wąchocku. Od 2006 r. duszpasterstwo w Krzeszowie prowadzą księża diecezjalni (Łużyńska, 2023).

Przykładem obiektu, który jednocześnie zachował swoją pierwotną funkcję, a część jego zabudowań została poddana adaptacji do fundacji współczesnych, jest klasztor Benedyktynów w Staniątkach. Powstał w XIII w. Jest to najstarszy żeński klasztor benedyktyński w Polsce, wyróżniający się ośmusetletnią historią funkcjonowania. Obiekt jest cennym

Il. 15. Klasztor Benedyktynów w Staniątkach, 2025. Oprac. M. Ulicka

przedstawieniem rozwoju architektury gotyckiej oraz barokowej, charakteryzującym się autentyzmem substancji zabytkowej. Na przestrzeni lat dochodziło do wielu przebudów, aby klasztor mógł spełniać niezbędne warunki funkcjonowania (Ulanowski, 1892). Klasztor przez wieki był ośrodkiem edukacji. Po II wojnie światowej doświadczał wielu represji. Obecnie oprócz klasztoru i parafii funkcjonują tam muzeum, dom gościnny, a także biblioteka ze zbiorami o tematyce historycznej i religijnej (Dudziak-Kowalska, Janczak, 2015).

3. PODSUMOWANIE

Wyniki przeprowadzonych badań pozwalają zapoznać się z historią, stanem zachowania, wartościami artystycznymi, historycznymi itp. wybranych zespołów architektury klasztornej w Polsce. Najwięcej obiektów klasztornych jest w stanie ruiny bądź już nie istnieje (ok. 12 tys.), z kolei klasztorów działających w pierwotnej funkcji zachował się niewielki odsetek (ponad 300 z ok. 12 tys. powstałych od chrztu Polski). Klasztory, które do dzisiaj są w stanie trwałej ruiny, zarówno te opuszczone, jak i zaadaptowane do nowej funkcji, powinny podlegać ścisłej ochronie konserwatorskiej zgodnie z obowiązującymi doktrynami konserwatorskimi. Współcześnie podejmowane są również rekonstrukcje zabytków, które uznawane są za kontrowersyjne w środowisku konserwatorów i architektów.

Adaptacja obiektu klasztornej do nowej funkcji może nieść za sobą problemy natury konserwatorsko-architektonicznej i konstrukcyjno-budowlanej oraz spotykać się z negatywnym odbiorem społecznym (Długosz, 2019). Ta ostatnia kwestia wiąże się również z zanikiem tradycyjnej przestrzeni sacrum. Wprowadzenie nowoczesnych form architektonicznych do struktury historycznego klasztoru nie powinno przytłaczać jego wartościowych zabytkowych elementów, a wręcz przeciwnie, chronić je i eksponować.

Badania nad stanem zachowania zespołów architektury klasztornej stanowią podstawę do wypracowania konsekwentnych strategii konserwatorskich, uwzględniających problemy ochrony i ekspozycji tej szczególnej grupy obiektów, a także ich kontekst przestrzenny, funkcjonalny oraz wartości artystyczne i historyczne. Na potrzeby artykułu przeprowadzono dokładną analizę 40 zespołów architektury klasztornej (stan na sierpień 2025 r.) na terenie Polski ze szczególnym uwzględnieniem obiektów opuszczonych bądź adaptowanych do nowej funkcji. W niniejszym artykule zaprezentowano wyniki pierwszej fazy badań, które będą kontynuowane w roku 2025/2026.

Na podstawie danych uzyskanych z badań można stwierdzić, że w Polsce niestety jest widoczny znaczny spadek liczby klasztorów użytkowanych i to nie tylko w funkcji pierwotnej. Najgorszym scenariuszem dla zabytku architektury klasztornej jest pozostawienie go bez „opieki” w stanie rozpadającej się ruiny, problem niewłaściwego właściciela nieruchomości, a także niepoprawnie dobrana funkcja do obiektu adaptowanego. Najpopularniejszymi funkcjami, do jakich zostają adaptowane zespoły architektury klasztornej w Polsce, są: muzealne, hotelarskie, gastronomiczne, dydaktyczne czy też sakralne. Poprzez przeprowadzenie badań historyczno-architektonicznych, zastosowania właściwych działań konserwatorskich (np. restauracja lub rewaloryzacja, lub renowacja) oraz odpowiednie wartościowanie zabytku możliwa będzie ochrona tkanki architektonicznej historycznej architektury klasztornej. Adaptacja zabytkowego zespołu klasztornego do nowej funkcji może przyczynić się do nowego odbioru społecznego obiektu, który będzie służyć okolicznym mieszkańcom oraz zwiedzającym, co może skutkować jego ochroną przed niszczeniem.

BIBLIOGRAFIA

- Adamska, Z. (2013). Funkcja dla zabytku, czy zabytek dla funkcji? – przyczynek do poszukiwań metody doboru współczesnej funkcji użytkowej do obiektu zabytkowego. W: B. Szmygin (red.), *Wartościowanie zabytków architektury* (s. 7–16). Warszawa: Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Muzeum Pałac w Wilanowie.
- Ambrosiewicz, M. (1998). *Zespół pokamedulski w Wigrach*. Suwałki: Wydawnictwo Hańcza.
- Barełkowski, R. (2014). Funkcja jako nośnik continuum w zabytku architektury. W: B. Szmygin (red.), *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych* (s. 57–66). Warszawa: Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Muzeum Pałac w Wilanowie.
- Białkiewicz, A. (2016). *O zmianach użytkowania obiektów sakralnych. Adaptive reuse of sacred buildings*. Kraków: Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki.
- Bochnak, A. (1925). *Warowny Klasztor Karmelitów Bosych w Starym Zagórze*. Przemyśl: Wydawnictwo Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu.
- Cedynia – Klasztor Cysterek. (b.r.). Pobrane z: <https://medievalheritage.eu/pl/strona-glowna/zabytki/polska/cedynia/> (dostęp: 01.04.2025).

- Długosz, D. (2019). *Adaptacja zabytkowych kościołów katolickich do nowych funkcji na wybranych przykładach w Polsce oraz w Europie Zachodniej* [rozprawa doktorska]. Kraków: Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki.
- Długosz, D. (2023). Profanum w sacrum. Problematyka adaptacji zdesakralizowanych kościołów do nowych funkcji na wybranych przykładach w Polsce oraz w Europie Zachodniej. *Wiadomości Konserwatorskie*, 79, 86–101.
- Dokument z Nara o autentyzmie. (1994). Pobrane z: https://miastozabrze.pl/wp-content/uploads/2020/08/DOKUMENT_Z_NARA.pdf (dostęp: 05.03.2025).
- Dudziak-Kowalska, M., Janczak, B. (2015). Biblioteka Opactwa św. Wojciecha Mniszek Benedyktynów w Staniątkach. Kraków. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 103, 39–60.
- Filipowicz, P. (2010). Rola zaleceń konserwatorskich w procesie inwestycyjnym realizowanym w obiekcie zabytkowym w świetle oczekiwań projektanta i inwestora. *Kurier Konserwatorski*, 6, 5–10.
- Fuglewicz, S. (2013). Dlaczego chronimy zabytki? W: B. Szmygin (red.), *Wartościowanie zabytków architektury* (s. 77–86). Warszawa: Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Muzeum Pałac w Wilanowie.
- Gapski, H. (2017). *Atlas klasztorów w Polsce X-XXI wieku* [wersja cyfrowa]. Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce w Instytucie Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.
- Gawin, M. (2016). Pismo Generalnego Konserwatora Zabytków Magdaleny Gawin z dnia 15 lutego 2016 r. o nr DOZ/343/16 skierowane do Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Pobrane z: <https://nid.pl/wp-content/uploads/2021/11/Uzgodnienie-GEZ.pdf> (dostęp: 15.05.2025).
- Gawin, M. (2018). Pismo Generalnego Konserwatora Zabytków Magdaleny Gawin z dnia 5 października 2018 r. o nr DOZ-KiNK.6521.63.2018.MP skierowane do Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Pobrane z: <https://nid.pl/wp-content/uploads/2021/11/Podstawowe-zasady-konserwatorskie.pdf> (dostęp: 15.05.2025).
- Geoportal. (2025). Pobrane z: https://mapy.geoportal.gov.pl/imap/lmgp_2.html?gmap=gp0 (dostęp: 24.08.2025).
- Janus, K. (2023). *Od klasztoru do browaru. Historia miejsca i przekształceń posesji przy ul. Bernardyńskiej 15 w Lublinie*. Lublin: Politechnika Lubelska.
- Jasienica – Klasztor Augustiański. (b.r.). Pobrane z: <https://medievalheritage.eu/pl/strona-glowna/zabytki/polska/jasienica-klasztor-augustianski/> (dostęp: 30.05.2025).
- Karta Biała Klasztoru Franciszkanów w Obornikach [grafika]. (b.r.). Pobrane z: https://zabytek.pl/pl/obiekty/oborniki-klasztor-oo-franciszkanow/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_30_EN.140589/1 (dostęp: 10.02.2025).
- Kowalczyk, M. (2011). Desakralizacja kościołów. Rytuał sacrum czy profanum? *Nurt SVD* 2, 45(130), 207–227.

- Kraczewska, A. (2021). System ochrony zabytków archeologicznych. Pomiędzy teorią a praktyką konserwatorską. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego*, 12, 25–33.
- Krzeszów – opactwo cystersów. (b.r.). Pobrano z: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/krzeszow-krzeszow-opactwo-cystersow#:~:text=Zesp%C3%B3%C5%82%20klasztorny%20w%20Krzeszowie%20nad%20pe%C5%82ni%20funkcje%20sakralne%2C,rol%C4%99-%20opiekun%C3%B3w%20kt%C3%B3rego%20przej%C4%99%C5%82y%20po%20cystersach%20siostry%20benedyktynki>. (dostęp: 18.03.2025).
- Kurek, J. (2011). Laicyzacja sacrum. Współczesna adaptacja świątyń do nowych funkcji. *Przestrzeń i Forma*, 15, 225–234.
- Lorens, B. (2018). Bazylianie jako właściciele dóbr klasztornych w drugiej połowie XVIII wieku. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 79, 39–62.
- Łuczak, T. (2014). *Klasztor franciszkanów, ob. magazyn i dom mieszkalny*. Pobrane z: <https://zabytek.pl/pl/obiekty/oborniki-klasztor-oo-franciszkanow> (dostęp: 18.08.2025).
- Łużyńska, E. (2023). Średniowieczny klasztor cysterski w Krzeszowie na podstawie ostatnich badań architektonicznych. *Czasopismo Techniczne*, 108(23/7-A), 441–460.
- Molski, P. (2009). Adaptacja – formy i uwarunkowania. W: B. Szmygin (red.). *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych* (s. 87–97). Warszawa–Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska.
- Molski, P. (2014). Funkcja – atrybutem wartości i ochrony zabytku. W: B. Szmygin (red.), *Wartość funkcji w obiektach zabytkowych* (s. 189–194). Warszawa: Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Muzeum Pałac w Wilanowie, Politechnika Lubelska.
- Perła. (b.r.). *Zabytkowy browar w Lublinie* [zakładka]. Pobrane z: <https://perla.pl/zabytkowy-browar-w-lublinie/> (dostęp: 17.04.2025).
- Purchla, J. (2010). W stronę systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce. *Zarządzanie Publiczne*, 2010(2), 69–82.
- Rotter, L. (2016). Architektura, wystrój i symbolika klasztorów kapucyńskich na przykładzie klasztoru krośnieńskiego. *Nasza Przyszłość*, 126, 233–249.
- Rouba, B.J. (2008). Projektowanie konserwatorskie. *Ochrona Zabytków*, 56/1(240), 57–78.
- Skłsk. (2012). *Monasterz – Werchrata*. Pobrane z: <https://fotoroztocze.wordpress.com/2012/05/18/monasterz-werchrata/> (dostęp: 18.08.2025).
- Skóra, K. (2020). *Monasterz – ruiny klasztoru bazylianów na Roztoczu*. Pobrane z: <https://www.magurskiwyprawy.pl/2020/09/monasterz-ruiny-klasztoru-bazylianow-na.html?m=1> (dostęp: 01.03.2025).
- Słomiński, M. (1997). *Zachodnie skrzydło Klasztoru Cysterek*. W: Karta Ewidencyjna Zabytków Architektury i Budownictwa [dokumentacja techniczna]. Warszawa: Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie. Pobrane z: https://zabytek.pl/pl/obiekty/g-239567/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_32_EN.457101/1 (dostęp: 10.05.2025).

- Szmygin, B. (2015a). Teoria i kryteria wartościowania dziedzictwa jako podstawa jego ochrony. *Wiadomości Konserwatorskie*, 2015(43), 44–52.
- Szmygin, B. (2015b). *Vademecum Konserwatora Zabytków. Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury*. Warszawa: Polski Komitet Narodowy ICOMOS.
- Szmygin, B. (2020). Ewolucja założeń ochrony zabytków – przykład miast światowego dziedzictwa UNESCO. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego*, 2020(9), 129–140.
- Szmygin, B. (2023). Współczesna teoria konserwatorska w świetle tekstów doktrynalnych – zmiana paradygmatu. *Wiadomości Konserwatorskie*, 2023(75), 7–21.
- Uchwała Nr XXVII/208/08 Rady Miejskiej w Obornikach z dnia 30 maja 2008 r. w sprawie przyjęcia gminnego programu opieki nad zabytkami dla miasta i gminy Oborniki na lata 2008–2011.
- Uherek-Bradecka, B. (2021). Desakralizacja kościołów na obszarze polsko-czeskiego pogranicza. Wstęp do badań przemian architektonicznych budowli sakralnych. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach*, 13, 37–46.
- Ujma, M. (2018). Monaster bazylianów w Werchracie w świetle dokumentów sporządzonych przed jego kasatą w 1808 roku. *Przegląd Nauk Historycznych*, XVIII(2), 151–173.
- Ulanowski, B. (1892). *O założeniu i uposażeniu klasztoru Benedyktynek w Staniątkach*. Kraków: Akademia Umiejętności.
- UMCedynia (2020). *Klasztor Cysterek w Cedyni*. Pobrane z: <https://cedynia.pl/klasztor-cysterek-w-cedyni/> (dostęp: 08.06.2025).
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2003 nr 162 poz. 1568).